

KAROL LITAWA

WHiDK UPJP II

ORCID: 0000-0002-6365-8972

Odnowa czy reforma liturgiczna w świetle teologii Benedykta XVI

Renewal or the Liturgical Reform in the Light of the Theology of Benedict XVI

Abstract

The issue of liturgical renewal or reform is part of the pontificate of the outstanding theologian and liturgy enthusiast, Pope Benedict XVI. The Pope himself described it as a “reform in continuity” (*la riforma nella continuità*), and in the opinion of contemporary theologians – a “dynamic hermeneutics of continuity”. Both in the teaching of Benedict XVI and in his personal concern for the *ars celebrandi*, and especially in his liturgical reform, there is a constant effort to implement the principle of *lex orandi – lex credendi* into the life of the Church and all its members. This principle of mutual dependence between the liturgy and the faith of the Church is intended to demonstrate the continuity of the worship given to God.

Keywords: liturgy, Benedict XVI, liturgical reform, renewal of the liturgy, theology of the liturgy.

Abstrakt

Zagadnienie odnowy czy reformy liturgicznej wpisuje się w pontyfikat papieża Benedykta XVI – wybitnego teologa i miłośnika liturgii. Sam papież określił ją jako „reformę w ciągłości” (*la riforma nella continuità*), natomiast w ocenie współczesnych teologów – jako

„dynamiczną hermeneutykę ciągłości”. Zarówno w nauczaniu Benedykta XVI, jak i w jego osobistej trosce o *ars celebrandi*, a szczególnie w jego reformie liturgicznej, wyraża się nieustanne zabieganie o wcielanie w życie Kościoła i wszystkich jego członków zasady *lex orandi – lex credendi*. Ta zasada wzajemnej zależności między liturgią a wiarą Kościoła ma prowadzić do ukazania ciągłości sprawowanego kultu oddawanego Bogu.

Słowa kluczowe: liturgia, Benedykt XVI, reforma liturgiczna, odnowa liturgii, teologia liturgii.

Wstęp

Wiele publikacji za pontyfikatu Benedykta XVI – jednego z najbardziej wybitnych papieży teologów, po jego ustąpieniu z urzędu Piotrowego i po jego śmierci pojawiło się w związku z podjętą przez niego reformą liturgiczną. Nie sposób w niniejszym artykule przywołać wszystkie. Niemniej próba ukazania wizji reformy czy odnowy liturgicznej papieża Benedykta XVI zostanie podjęta w sposób panoramiczny. Papież przez cały swój pontyfikat przypominał wiernym poprzez głoszone słowo, publikacje, a przede wszystkim przez celebracje, którym przewodniczył, że w centrum życia chrześcijan jest Bóg, a wcześniejsze formy liturgiczne nigdy nie zostały zniesione i stanowią nadal skarb dla katolickiej teraźniejszości. Ta świadomość ciągłości teologii i liturgii powinna przyświecać wszystkim wiernym, żyjącym w epoce po *Vaticanum II*

1. „Odnowa” czy „reforma”

Przystępując do próby rozstrzygnięcia tezy postawionej w temacie artykułu, należy najpierw wskazać różnicę między „reformą” a „odnową” – jako kluczowych pojęć prowadzących do pogłębienia tematu.

Kościół dokonywał odnowy liturgii po Soborze Watykańskim II z wielką roztropnością¹. Warto przywołać słowa kard. Feltina do księży diecezji paryskiej wypowiedziane podczas spotkania z okazji Nowego Roku 1965:

¹ Por. Stanisław Burzawa. 1966. „Soborowa reforma liturgiczna odnową Kościoła”. *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 19 (4–5): 240.

Quo vadis liturgia? W dziedzinie liturgii spotykamy się z rzeczami zdumiewającymi; czyta się smutne wiadomości w czasopismach, słyszy się je na konferencjach. *Quo vadis liturgia?*, albo w jakim kierunku prowadzicie dzieło odnowy liturgii, wy liturgiści i znawcy współczesnej pastoralnej. Trzeba odważnie stawić czoła dokonywaniu eksperymentów na własną rękę; pokusa ta pochodzi od Złego; to nie natchnienie z wysoka. Droga odnowy życia liturgicznego jest pewna, świetlana i szeroka; jest ona wytknięta przez Kościół, przez Ojca św. Każda inna droga jest fałszywa².

Kardynał wskazuje na autorytet Kościoła, jego pasterzy, którzy są stróżami liturgii sprawowanej na całym świecie. To, co stałe w liturgii, a zatem nieustanna obecność Boga, który przez Chrystusa w Duchu Świętym sprawia, że liturgia jest aktem niezmiennym. I jednocześnie to, co zmienne w liturgii, a zatem element człowieka (liturg) w sprawowanym kulcie, sprawia, że liturgia *semper reformanda est*³, podlega nieustannym zmianom widocznym na przestrzeni dziejów kulturowych. Jaka jest zatem różnica między „reformą” liturgii a jej „odnową”? W celebracji, zwłaszcza sakramentów świętych, co szczególnie podkreśla *Katechizm Kościoła katolickiego*, „całe zgromadzenie jest więc «liturgiem», każdy według swojej funkcji, ale «w jedności Ducha», który działa we wszystkich”⁴. Ks. prof. Jerzy Józef Kopeć CP wyjaśnia, że słowo „reforma” wywodzi się od łacińskiego czasownika *reformare*, który w klasycznej łacinie oznaczał:

a) nadanie przedmiotowi nowej formy lub b) przywrócenie mu kształtu pierwotnego. Ale już w starożytności zaczęto używać tego terminu w odniesieniu do postaw etycznych, na oznaczenie poprawy zepsutych obyczajów. Natomiast chrześcijaństwo zaaplikowało sens tego określenia do konkretnej sytuacji człowieka skażonego przez grzech pierworodny i odradzającego się dzięki łasce Chrystusa⁵.

Niewątpliwie Kościół przez wieki miał zawsze świadomość reformowania siebie oraz własnej liturgii. Dalej ks. prof. J.J. Kopeć wyjaśnia:

Odnowa liturgiczna to troska o odnalezienie pewnej koncepcji i zdrowej praktyki sprawowania kultu Bożego Kościoła przez wszystkich jego uczestników; to wysiłek

² Por. Burzawa. 1966. „Soborowa reforma liturgiczna”, 240.

³ Parafraza do *Ecclesia semper reformanda*.

⁴ *Katechizm Kościoła katolickiego*. 2009. Poznań: Pallottinum, nr 1144.

⁵ Por. Jerzy Józef Kopeć. 1985. „Ruch liturgiczny, reforma i odnowa liturgiczna”. *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 38 (4-5): 273.

wychowawczy, wyrastający z inicjatyw miejscowych, który zapobiega zmatowieniu samych treści liturgicznych i sposobów celebracji, ujawniając się w reakcji przeciwko jakimkolwiek upadkowi liturgii⁶.

Ks. prof. B. Migut z kolei zauważa:

Odnowa liturgiczna stawia sobie za zadanie krytyczną ocenę reformy. (...) Pragnieniem odnowy jest zatem, aby uczestnictwo w celebracji liturgii rodziło większą miłość Boga i ludzi. Zmierza ona zatem do odnowy ducha wszystkich ludzkich pokoleń, do utrzymywania w wiecznej młodości i żywotności całego Kościoła, do tego, aby liturgia była coraz bardziej „źródłem i szczytem” dla zgromadzenia wiernych i każdego z osobna, by każdy przekształcał się w „osobę mistyczną” w Ciało Mistyczne Chrystusa. (...) Reforma liturgiczna nie jest i nie może być ostatecznie zakończona, gdyż wpisuje się ona w konieczność odnowy przy równoczesnej ciągłości z wcześniejszą tradycją. Nie chodzi tu jednak o ciągłe zmienianie przepisów liturgicznych ani też kształtu celebracji liturgicznej, ale przede wszystkim o pogłębienie życia liturgicznego. Wynikiem takiego podejścia mogą być również zmiany przepisów i formy sprawowanej liturgii, ale one same nie są podstawowym celem „reformy liturgicznej”⁷.

2. „Reforma liturgiczna” Benedykta XVI

O. prof. Achille Triacca, jeden z wybitnych liturgistów posoborowej teologicznej szkoły rzymskiej (*Santi’Anselmo*), proponuje za konstytucją liturgiczną (KL 21–25) w miejsce pojęcia „reforma liturgii” sformułowanie „odnowa liturgii”⁸. To pojęcie jest obecne w powszechnym użyciu w posoborowej rzeczywistości Kościoła⁹.

Papież Benedykt XVI jeszcze jako kardynał opublikował w 1999 r. (wydanie polskie w 2002 r.) książkę pt. *Duch liturgii*¹⁰, inspirowaną lekturą Romano Guardi-

⁶ Por. Kopeć. 1985. „Ruch liturgiczny”, 279.

⁷ Bogusław Migut. 2014. Czy potrzebna jest „reforma reformy” liturgicznej?. W *Blaski i cienie reformy liturgicznej*. Red. Stanisław Araszczyk, 135–136. Wrocław: Papieski Wydział Teologiczny.

⁸ Por. Migut. 2014. Czy potrzebna jest „reforma reformy” liturgicznej?, 134; Przemysław Nowakowski. 2019. „Reforma liturgiczna jest nieodwracalna. Głos w obronie soborowej reformy liturgii”. *Liturgia Sacra* 25 (2): 431–432.

⁹ Por. Sobór Watykański II. Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium*. 2012. W *Sobór Watykański II. Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*. Poznań: Pallottinum, nr 21–25.

¹⁰ Joseph Ratzinger. 2002. *Duch liturgii*. Tłum. Eliza Pieciul. Poznań: Klub Książki Katolickiej.

niego *O duchu liturgii*¹¹ z 1918 r. W przedmowie do *Ducha liturgii* kard. J. Ratzinger napisał:

Można by powiedzieć, że ówczesna liturgia – liturgia roku 1918 – była pod wieloma względami podobna do fresku, który wprawdzie zachował się w nienaruszonym stanie, lecz niemal w całości był przykryty nałożonym nań później tynkiem: w mszale, według którego kapłan celebrował liturgię, w pełni obecna była jej sięgająca źródeł i określona przez tradycję postać, jakkolwiek dla wiernych skrywała się ona przede wszystkim w przestrzeni prywatnej pobożności. Do odsłonięcia tego fresku przyczynił się ruch liturgiczny, a ostatecznie Sobór Watykański II; na moment olśniło nas piękno jego barw i kształtów, jednak niemal natychmiast zaczął on podlegać zgubnym skutkom warunków klimatycznych, rozmaitych rekonstrukcji i prób odrestaurowania. Może to doprowadzić do jego zniszczenia, jeśli szybko nie uczyni się wszystkiego, co konieczne, aby zapobiec tym niebezpiecznym wpływom. Oczywiście, fresku tego nie należy „na siłę” upiększać. Trzeba go uszanować, na nowo zrozumieć jego przesłanie i rzeczywistość, aby to niegdyś wydobyte spod warstwy tynku nie stało się pierwszym krokiem do jego definitywnej utraty¹².

W tej metaforze fresku papież ukazuje całą głębię osobistego rozumienia teologii liturgii, odnowy i reformy. W adhortacji apostolskiej *Sacramentum caritatis* użył pojęcia „odnowa”: „Stwierdzono, że trudności, jak również niektóre zauważone nadużycia, nie mogą przesłonić dobrodziejstwa oraz ważności liturgicznej odnowy, która zawiera bogactwa nie w pełni jeszcze wykorzystane”¹³. Papież Ratzinger rozumiał odnowę liturgii w duchu jednego z najwybitniejszych liturgistów XX w., Josepha Andreasa Jungmanna (1889–1975), który już w 1939 r. wskazywał na konieczność rewizji i reformy liturgii, tłumacząc, że brak renowacji może doprowadzić do takiej sytuacji, iż liturgia będzie podobna do „zagadkowego, starego budynku, który się strzeże i konserwuje, ale w którym nie można już mieszkać”¹⁴.

Odpowiadając na wątpliwość postawioną w temacie: czy „odnowa”, czy „reforma” liturgiczna w świetle teologii papieża Benedykta XVI, należy najpierw od-

¹¹ Romano Guardini. 1996. *O duchu liturgii*. Tłum. Marian Wolicki. Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne.

¹² Ratzinger. 2002. *Duch liturgii*, 10.

¹³ Benedykt XVI. 2007. *Adhortacja apostolska „Sacramentum caritatis”. O Eucharystii, źródle i szczycie życia i misji Kościoła*. Kraków: Wydawnictwo M, nr 3.

¹⁴ Joseph Andreas Jungmann. 1992. *Sprawowanie liturgii. Podstawy i historia form*. Tłum. Marian Wolicki. Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne, 69.

nieść się do tego zagadnienia z punktu widzenia filozofii chrześcijańskiej. Dr Piotr Feliga, zajmujący się hermeneutyką teologii, w swoim artykule z 2014 r. opublikowanym w kwartalniku „Christianitas”, zawarł myśl redaktora czasopisma, Pawła Grada:

Zgodnie bowiem ze stanowiskiem dwudziestowiecznego koryfeusza hermeneutyki filozoficznej Martina Heideggera istotą historyczności jest „nowe”, a nawet „Nowe”. Tylko takie jej ujęcie pozwala zachować „dynamizm” hermeneutyki ciągłości, o której pisze Donneaud, albo hermeneutyki „reformy” Benedykta XVI¹⁵.

Reforma tudzież odnowa liturgiczna w myśli Benedykta XVI została nazwana „dynamiczną hermeneutyką ciągłości”:

Nowość tej hermeneutyki polegać winna przede wszystkim na stawianiu nowych pytań na stare odpowiedzi. Nie chodzi zatem o dokładanie czegoś nowego, co już jest, ani tym bardziej zamienianie tego na coś nowego. Nie, taka postawa prowadzi w sposób nieunikniony do rozczarowania, czego dowodem jest jałowość współczesnego modernizmu teologicznego, usiłującego dawać nowe odpowiedzi na nurtujące współczesnego chrześcijanina pytania. Każda odpowiedź jest sama w sobie fragmentaryczna, a przez to rozczarowująca, i choć wydaje się nowa, to szybko się starzeje. Trwałą satysfakcję może przynieść jedynie taka postawa, która kontynuuje przekaz tradycji, traktując go jako odpowiedź na wciąż nowe pytania. Właśnie wtedy tradycja okazuje się Nowym w najważniejszym tego słowa znaczeniu¹⁶.

Myśl tę potwierdza biskup Tortony Guido Marini, wieloletni ceremoniarz papieski, we wstępie do swej książki zatytułowanej *Liturgia. Gloria di Dio. Santificazione dell'uomo*¹⁷ (*Liturgia. Chwała Boga. Uświęcenie człowieka*):

(...) dołączę swój skromny wkład w wielkie zadanie tego Papieża, jakim jest doprowadzenie Kościoła do zrozumienia liturgii i przeżywania jej z pełną dojrzałością, zgodnie z wytycznymi Soboru Watykańskiego Drugiego i odnowy, która po nim nastąpiła, w pełnej harmonii z całą wielowiekową tradycją Kościoła, w świetle tej zdrowej her-

¹⁵ Piotr Feliga. 2014. „Nowe a ciągłość doktryny. Głos w dyskusji nad hermeneutyką reformy Benedykta XVI”. *Christianitas* 55–56, 386.

¹⁶ Por. Feliga, 2014. „Nowe a ciągłość doktryny”, 396.

¹⁷ Guido Marini. 2013. *Liturgia. Gloria di Dio. Santificazione dell'uomo*. Cinisello Balsamo (Milano): Edizioni San Paolo.

meneutyki, którą Ojciec Święty osobiście określił jako „reformę w ciągłości” (*riforma nella continuità*)¹⁸.

Hermeneutyka reformy liturgicznej w wizji Benedykta XVI polega zatem na stawianiu nowych pytań oraz próbie ich rozwiązania w realiach Kościoła powszechnego. Tę metodę można śmiało nazwać „reformą w ciągłości”.

Reforma w ciągłości jest zatem punktem wyjścia rozumienia teologii liturgii Benedykta XVI, i począwszy od odważnego dokumentu w formie *motu proprio* „*Summorum Pontificum*” z 7 lipca 2007 r., przez kolejne przykłady owej reformy w ujęciu papieża te zmiany w kontekście kontinuum będą wyraźnie widoczne. Papież rozumiał szersze otwarcie na celebracje formy nadzwyczajnej rytu rzymskiego, jak zostało to określone: jako Bożą łaskę dla wspólnoty Kościoła, jako realną obecność Chrystusa i Jego misterium paschalnego dzięki nieustannej obecności Ducha Świętego, który ożywia i uświęca tę wspólnotę, a szczególnie sprawowaną przez tę wspólnotę liturgię¹⁹. Należy podkreślić, że papież, zgodnie z priorytetem *ad fontes* Soboru Watykańskiego II, wraca do źródeł, do historii i jej teologicznej głębi. W książce pt. *Sakrament i misterium* podkreśla:

Sakramenty są świętymi obrzędami, w które Kościół zaangażowany jest jako Kościół, a to znaczy, że nie działa tylko jako zbiorowość ludzka, ale mocą tego, czego sam nie stworzył, a dzięki czemu może ofiarować więcej, niż mógłby dać sam z siebie: włącza ludzi w rzeczywistość daru, który sam otrzymał. Oznacza to, że w sakramentach uobecnia się całe kontinuum historii: przeszłość, terażniejszość i przyszłość. Musi on – jako *memoria* – sięgać do korzeni całości ludzkich dziejów tak, aby spotkać człowieka tu i teraz oraz ofiarować mu terażniejszość, obecność zbawienia, której istotą jest to, że ponad śmiercią otwiera się horyzont przyszłości²⁰.

Można zadać pytanie: Czy wprowadzenie formy nadzwyczajnej rytu rzymskiego było sprzeniewierzeniem się wobec uchwał Soboru Watykańskiego II, zwłaszcza, że w Konstytucji o liturgii świętej Kościół wyraźnie naucza, że „należy je [obrzędy] uprościć i opuścić to, co z biegiem czasu dodano” (KL 50)? Ks. prof. Bogusław Migut w tym kontekście zauważa, że „intencją papieża nie było promowanie «starej Mszy», uprawianie na jej rzecz swoistego apostołatu, lecz jedynie jej szersze

¹⁸ Marini. 2013. *Liturgia. Gloria di Dio*, 12–13.

¹⁹ Por. Enrico Finotti. 2011. *La liturgia romana nella sua continuità*. Milano: SugarCo, 11.

²⁰ Joseph Ratzinger. 2011. *Sakrament i misterium. Teologia liturgii*. Tłum. Aleksandra Głos. Kraków: Źródło i Szczyt, 64–65.

udostępnienie wiernym, którzy są do niej przywiązani”²¹. Dodałbym – papież konsekwentnie realizuje reformę w ciągłości. Wydaje się, że zarzuty pod adresem Benedykta XVI wynikające z reformy liturgicznej (szczególnie powrót do formy nadzwyczajnej rytu rzymskiego) skierowane były na praktykę wprowadzenia tej reformy w poszczególnych krajach, zwłaszcza w Niemczech²². Papież Ratzinger w książce pt. *Moje życie* nie krył gorzkich słów pod adresem autorów nowych ksiąg. Jego zdaniem podczas ich tworzenia „burzono starożytną budowlę i tworzono inną, nawet jeśli używano do tego materiałów, z których zbudowana była stara konstrukcja i wykorzystując poprzednie plany”²³. W innym miejscu doda: „Liturgia Kościoła, tak jak sam Kościół, jest zawsze żywa i dlatego ciągle podlega dojrzwaniu”²⁴. Ewidentnie papież Ratzinger nie był zwolennikiem reformy, która bardziej przypominałaby rewolucję niż odnowę istniejących rytów²⁵. Jednocześnie krytykuje tych, którzy chcieliby zamknąć się w starodawnej formie, uznając ją za jedyne objawienie doskonałości²⁶.

Benedykt XVI wiernie realizował postulat zawarty w 23. numerze *Sacrosanctum Concilium* zawierający zasadę: „Aby zachować zdrową tradycję, a jednocześnie otworzyć drogę do uprawnionego postępu, reformę poszczególnych części liturgii powinny zawsze poprzedzać dokładne studia teologiczne, historyczne i pastoralne. (...) Wreszcie nowości należy wprowadzać tylko wtedy, gdy tego wymaga prawdziwe i niewątpliwe dobro Kościoła, z zastrzeżeniem jednak, że nowe formy będą niejako organicznie wyrastać z form już istniejących”²⁷.

Papież przypomniał w sposób jednoznaczny, wprowadzając w życie *Summorum pontificum*, że istnienie dwóch form liturgicznych nie stanowi żadnego zakłócenia porządku wiary Kościoła (*lex credendi*)²⁸. Wiara człowieka może zatem wyrażać

²¹ Migut. 2014. Czy potrzebna jest „reforma reformy” liturgicznej?, 133.

²² Por. Migut. 2014. Czy potrzebna jest „reforma reformy” liturgicznej?, 133.

²³ Joseph Ratzinger. 2005. *Moje życie. Wspomnienia z lat 1927–1977*. Tłum. Witold Wiśniowski. Częstochowa: Edycja Świętego Pawła, 132.

²⁴ Joseph Ratzinger. 2012. Liturgia – zmienna czy niezmienna? Pytania do Josepha Ratzingera. W *Opera omnia*. T. 11: *Teologia liturgii. Sakramentalne podstawy życia chrześcijańskiego*, 581. Tłum. Wiesław Szymona. Lublin: Wydawnictwo KUL.

²⁵ Por. Paweł Szumski. 2018. Natura prawdziwej reformy liturgicznej w myśli Josepha Ratzingera / Benedykta XVI, w: *Benedykt XVI i liturgia*. Red. Daniel Brzeziński, Michał Mikołajczak, Jakub Woźniak, 362. Płock: Płocki Instytut Wydawniczy.

²⁶ Por. Szumski. 2018. Natura prawdziwej reformy liturgicznej, 362.

²⁷ KL 23.

²⁸ Benedictus PP. XVI. 2007. „Litterae Apostolicae *Summorum Pontificum* Motu Proprio datae de usu extraordinario antiquae formae Ritus Romani”. *Acta Apostolicae Sedis* 99: 777–781; Benedykt XVI. 2007. *List apostolski w formie motu proprio „Summorum Pontificum”*. *List do biskupów*. Poznań: Pallottinum.

się w różnych formach liturgicznych, którym należy się odpowiedni szacunek i troska o ich zachowanie jako skarby Kościoła²⁹:

Nie ma żadnej sprzeczności pomiędzy tymi dwoma wydaniem Rytu Rzymskiego. W historii liturgii jest wzrost i postęp, nie ma za to żadnych zerwań. To, co poprzednie pokolenia uważały za święte, świętym pozostaje i wielkim także dla nas, przez co nie może być nagle zabronione czy wręcz uważane za szkodliwe. Skłania nas to do tego, byśmy zachowali i chronili bogactwa będące owocem wiary i modlitwy Kościoła, i byśmy dali im odpowiednie dla nich miejsce³⁰.

W rozmowie z Peterem Seewaldem Benedykt XVI, odnosząc się do pytania o powody wydania *motu proprio*, odpowiedział:

Odnowiona liturgia Drugiego Soboru Watykańskiego jest ważną formą Mszy, którą dzisiaj sprawuje Kościół. Chciałem lepiej udostępnić formę poprzednią przede wszystkim po to, aby pozostała utrzymana wewnętrzna spójność historii Kościoła, nie wolno nam mówić: przedtem wszystko było na opak, teraz wszystko jest właściwe, gdyż we wspólnocie, w której najważniejsza jest modlitwa i Eucharystia, nie może być całkiem niesłuszne nic, co wcześniej było czymś najświętszym. Chodziło o wewnętrzne pojednanie z własną przeszłością, o wewnętrzną kontynuację wiary i modlitwy Kościoła³¹.

3. Przykłady „liturgicznej reformy” Benedykta XVI

Poza najbardziej spektakularnym i dyskutowanym przykładem „liturgicznej reformy” papieża Benedykta, rozumianej jako dynamiczna hermeneutyka ciągłości, którym było wprowadzenie „motu proprio” *Summorum Pontificum*, dziś już

²⁹ Por. Julian Nastalek. 2015. Wiara celebrowana w liturgii w nauczaniu Benedykta XVI. W *Teologiczna cnota wiary* (Opera Theologiae Systematicae 2). Red. Włodzimierz Wołyniec, 146. Wrocław: Papieski Wydział Teologiczny.

³⁰ *List papieża Benedykta XVI do biskupów z okazji publikacji motu proprio „Summorum Pontificum z 2007 r.* (7.7.2007). [https://vademecumliturgiczne.pl/2016/04/01/list-benedykta-xvi-do-biskupow-z-okazji-publicacji-listu-apostolskiego-motu-proprio-summorum-pontificium-z-2007-r/\(31.8.2023\)](https://vademecumliturgiczne.pl/2016/04/01/list-benedykta-xvi-do-biskupow-z-okazji-publicacji-listu-apostolskiego-motu-proprio-summorum-pontificium-z-2007-r/(31.8.2023)).

³¹ *Benedykt XVI w rozmowie z Peterem Seewaldem. Światłość świata. Papież, Kościół i znaki czasu.* 2011. Tłum. Piotr Napiwodzki. Kraków: Dom Wydawniczy Rafael, 117.

nieaktualne³², można wymienić jeszcze inne istotne przykłady zmian dokonanych za jego pontyfikatu. Przede wszystkim zmiany dotyczyły zasadniczo liturgii papieskiej, ale również niektóre miały zasięg ogólnokościelny i wszystkie posiadały odpowiednie wyjaśnienie albo ze strony samego papieża albo przez Urząd Papieskich Celebracji Liturgicznych, któremu przewodził papieksi Mistrz ceremonii, mons. Guido Marini³³.

Jako przykłady zmian dotyczących liturgii papieskiej można przedstawić najpierw następujące aspekty liturgii papieskiej: fanon papieski, nowa ambona dla celebracji papieskich w Bazylice św. Piotra, paliusz, feruła, krucyfiks w centrum ołtarza, śpiew Ewangelii w języku greckim podczas niektórych celebracji papieskich, Komunia Święta przyjmowana na język i w postawie klęczącej, momenty ciszy podczas celebracji, używanie języka łacińskiego, piękno w każdym aspekcie obrzędu liturgicznego, kardynałowie diakoni oraz używanie dalmatyki, obrzęd *Resurrexit* w Niedzielę Zmartwychwstania Pańskiego³⁴.

Istotnymi przykładami liturgicznej reformy Benedykta XVI w duchu teologicznej i obrzędowej „ciągłości” były:

- modyfikacja obrzędów pontyfikatu³⁵,
- nowy obrzęd kanonizacji³⁶,
- obrzęd błogosławieństwa i nałożenia paliusza³⁷,

³² Papież Franciszek 16 lipca 2021 r. ogłosił nowy dokument *Traditionis custodes*, wprowadzając regulacje dotyczące sprawowania nadzwyczajnej formy rytu rzymskiego, uchylając jednocześnie wszystkie wcześniejsze formy, instrukcje, zezwolenia i zwyczaje. Natomiast 29 czerwca 2022 r. opublikował list apostolski *Desidero desideravi* rozwijający tematy poruszone w *motu proprio*.

³³ Zob. Nicola Bux. 2008. *La riforma di Benedetto XVI. La liturgia tra innovazione e tradizione*. Milano: Piemme; Mariusz Biliniewicz. 2013. *The Liturgical Vision of Pope Benedict XVI. A Theological Inquiry*. Bern: Peter Lang, 151–213; Alcuin Reid. 2010. *The Liturgical Reform of Benedict XVI. W Benedict XVI and the Sacred Liturgy*. Red. Neil J. Roy, Janet E. Rutheford, 156–180. Dublin: Four Courts Press; Nastalek. 2015. Wiara celebrowana w liturgii, 150–157.

³⁴ Por. Nastalek. 2015. Wiara celebrowana w liturgii, 151, (2.9.2023). http://www.vatican.va/news_services/liturgy/details/ns_liturgy_20091117_approfondimenti_it.html.

³⁵ Officium de Liturgicis Celebrationibus Summi Pontificis. 2013. „Rescritto ex audientia Ss.mi. Modifiche ali’ Ordo Rituum pro Ministerii Petrini Initio Romae Episcopi”. *Acta Apostolicae Sedis* 105: 329–330. Aktualny obrzęd inauguracji pontyfikatu Biskupa Rzymu znajduje się w: (2.9.2023). http://www.vatican.va/news_services/liturgy/libretti/2013/20130319_inizio-ministero-petrino.pdf.

³⁶ Officium de Liturgicis Celebrationibus Summi Pontificis. 2012. „Ritus benedictionis et impositionis palliorum”. *Notitiae* 549–550 (49), nr 5–6; przedruk polski z komentarzem: Urząd ds. Papieskich Celebracji Liturgicznych. 2012. „Nowy obrzęd błogosławienia i nałożenia paliusza”. *Anamnesis* 71: 46–48.

³⁷ Officium de Liturgicis Celebrationibus Summi Pontificis. 2012. „Canonizationis Ritus”. *Notitiae* 555–556 (49), nr 11–12; zob. Paweł Baścik. 2013. „Zmiany w obrzędzie kanonizacji”. *Anamnesis* 73: 97–101.

- obrzęd konsystorza³⁸,
- nowości w obrzędach bożonarodzeniowych w liturgii papieskiej i inne syntetycznie omówione zmiany w liturgii papieskiej³⁹.

Benedyktowi XVI zależało, aby poprzez liturgię formować Boży lud, którego ostatecznym przeznaczeniem jest zbawienie i życie wieczne wyrażone w pełnym zjednoczeniu z Chrystusem. Liturgia celebrowana jest już antycypacją tego misterium wieczności i liturgii niebiańskiej, dlatego niezbędne jest jej właściwe i jak najpiękniejsze przeżycie. Życzeniem następcy św. Piotra było zatem pogłębienie przez wiernych nie tylko wiedzy religijnej, ale przede wszystkim wiary, która wyraża się w obrzędach liturgicznych. Podjęte przez papieża reformy liturgiczne miały za zadanie uczynić kult jak najbardziej odpowiedni i jak najlepiej wyrażający prawdy katolickiej wiary⁴⁰. Mons. Guido Marini w jednym z wywiadów podkreślił: „(...) przede wszystkim chodzi o zmiany, które dokonywane są według logiki rozwoju w ciągłości z przeszłością. Nie mamy więc do czynienia z zerwaniem ani z przeciwstawieniem w stosunku do poprzednich pontyfikatów. Po drugie – wprowadzone zmiany służą pobudzeniu prawdziwego ducha liturgii, tak jak życzył sobie tego Sobór Watykański II”⁴¹. Potwierdzeniem bezpośrednim owej hermeneutyki ciągłości jest wypowiedź samego papieża Benedykta XVI, któremu od samego początku pontyfikatu chodziło o „hermeneutykę reformy, odnowy zachowującego ciągłość jedyne podmiotu – Kościoła, który dał nam Pan; ten podmiot w miarę upływu czasu rośnie i rozwija się, zawsze jednak pozostaje tym samym, jedynym podmiotem – Ludem Bożym w drodze”⁴².

Kolejnym przykładem reformy Benedykta XVI jest umiejscowienie krzyża na środku ołtarza, wskazując na właściwy kierunek celebracji:

³⁸ Officium de Liturgicis Celebrationibus Summi Pontificis. 2012. „Ordo Consistorii ordinarii publici”. Notitiae 555–556 (49), nr 1–2; przedruk polski z komentarzem: Urząd ds. Papieskich Celebracji Liturgicznych. 2012. „Nowy obrzęd kreowania kardynałów”. Anamnesis 70: 41–46.

³⁹ Zob. http://www.vatican.va/news_services/liturgya/documents/ns_liturgya_20090924_pubblicazioni_it.html (2.9.2023).

⁴⁰ Por. Nastalek. 2015. Wiara celebrowana w liturgii, 152.

⁴¹ Guido Marini. 2011. *Piękno w liturgii. Intervista per „Inside the Vatican”*. Red. Włodzimierz Rędzioch (3.9.2023). http://www.vatican.va/news_services/liturgya/2011/documents/ns_lit_doc_20110307_inside-vatican_pl.html; zob. *Intervista di mons. Guido Marini al periodico mensile “Radici Cristiane n. 42 del mese di marzo 2009* (3.9.2023). (http://www.vatican.va/news_services/liturgya/2009/documents/ns_lit_doc_20090301_radici-cristiane_it.html; Ks. Guido Marini: *Od liturgii zaczyna się odnowa i reforma Kościoła* (9.9.2023). <http://www.nowyruchliturgiczny.pl/2009/02/ks-g-marini-od-liturgii-zaczyna-sie.html>.

⁴² Benedykt XVI. 2006. „Przemówienie do Kurii Rzymskiej (22.12.2005)”. Acta Apostolicae Sedis: 98: 40–53; L’Osservatore Romano. 2006. 280/2, 15–20.

Wyniki badań są ze wszech miar oczywiste: pomysł, że kapłan i lud w modlitwie powinni wzajemnie na siebie patrzeć, zrodziła się dopiero w chrześcijaństwie nowoczesnym i jest kompletnie obca chrześcijaństwu antycznemu. Jest oczywiste, że kapłan i lud nie modlą się zwróceniu ku sobie nawzajem, ale w kierunku jedyne go Pana. Tak więc patrzą podczas modlitwy w tym samym kierunku: albo w kierunku Wschodu jako kosmicznego symbolu Pana, który przychodzi, albo, gdzie to jest niemożliwe, w kierunku obrazu przedstawiającego Chrystusa w absydzie, bądź w kierunku krzyża lub po prostu w kierunku nieba, tak jak to Pan uczynił w arcykapłańskiej modlitwie w ów wieczór przed swoją męką (J 17,1). Tymczasem na szczęście coraz bardziej skutecznia się propozycja, którą podsunąłem na końcu rozdziału odnośnie tej kwestii zawartej w moim dziele: mianowicie nie iść w stronę nowych transformacji, ale po prostu umiejscowić krzyż na środku ołtarza, na który mogą patrzeć razem kapłan i wierni, aby w ten sposób pozwolić się prowadzić w kierunku Pana, do którego wszyscy się modlimy⁴³.

Podobną wrażliwość liturgiczną na obecność Pana podczas Eucharystii wyraża papież wobec obrzędu udzielania Komunii Świętej wyłącznie do ust wiernym w pozycji klęczącej:

Przez to, że teraz proszę o przyjmowanie Komunii na kolanach i udzielam jej do ust, chciałem podkreślić cześć należną realnej obecności Chrystusa w Eucharystii. Nie bez znaczenia jest to szczególnie przy dużych, masowych zgromadzeniach, z jakimi mamy do czynienia w Bazylice Świętego Piotra i na placu przed Bazyliką, gdzie zachodzi duże niebezpieczeństwo powierzchowności. Słyszałem o ludziach, którzy chowają komunikant do torebki i zabierają go ze sobą jako pamiątkę. W tej atmosferze, którą – jak się uważa – tworzy także przyjęcie Komunii, łatwo pomyśleć: wszyscy przesuwają się do przodu, to i ja pójdę. Chcę mocno zaakcentować, że powinno być oczywiste: Tu dzieje się coś szczególnego! Tutaj jest obecny Ten, przed którym pada się na kolana. Uważajcie na to! To nie tylko społeczny ryt, w którym moglibyśmy wszyscy uczestniczyć bądź też powstrzymać się od uczestnictwa⁴⁴.

I w innym miejscu Benedykt XVI niejako kontynuuje odpowiedź:

Ponieważ jednak w liturgii uczestniczy wiele osób, które mogłyby niewłaściwie zrozumieć znaczenie rytu i na przykład schować hostię, uznałem to za potwierdzenie

⁴³ Benedykt XVI. Przedmowa do wprowadzającego tomu moich pism. W Ratzinger. 2012. *Opera omnia*. T. 11, 1–2.

⁴⁴ *Benedykt XVI w rozmowie z Peterem Seewaldem*. 2011, 166–167.

nie słuszności moich pociągnięć. Ale żebym coś reaktywował czy restaurował? Tu muszę przyznać, że kategorie „stare” i „nowe” są niewłaściwe w odniesieniu do liturgii. Kościoły wschodnie mówią po prostu o „Boskiej Liturgii”, której nie tworzymy, lecz która została nam dana. Jungmann zaproponował dla Kościoła rzymskiego termin „powstająca liturgia” ukazujący głębszą, historyczną świadomość Zachodu, postrzegającego w niej wzrost i dojrzewanie, upadek i odnowę, a także kontynuację tego, co zostało nam przekazane przez Pana i tradycję apostołską. I tym się właśnie kierowałem⁴⁵.

Inne przykłady reformy liturgicznej Benedykta XVI zachowane w duchu dynamicznej hermeneutyki ciągłości to:

- a) nowe procedury obrzędu beatyfikacji⁴⁶. Papież zdecydował nie przeprowadzić obrzędom beatyfikacji na rzecz kanonizacji, podkreślając przez ten akt bardziej widoczne włączenie się Kościołów partykularnych w akt beatyfikacji poszczególnych sług Bożych;
- b) wydanie poprawionego trzeciego wydania typicznego *Missale Romanum*⁴⁷ w 2008 r.;
- c) poprawne tłumaczenie tekstów liturgicznych. Głównie problem dotyczył tłumaczenia słów konsekracji wina w Mszałe rzymskim; słowa *pro multis* mają być tłumaczone jako „za wielu”, nie zaś, jak to jest w wielu krajach, „za wszystkich”⁴⁸;

⁴⁵ Benedykt XVI. 2016. *Ostatnie rozmowy. Peter Seewald, Benedykt XVI*. Tłum. Jacek Jurczyński. Kraków: Dom Wydawniczy Rafael, 288.

⁴⁶ Kongregacja Spraw Kanonizacyjnych. 2006. „Nowe procedury obrzędu beatyfikacji. Komunikat”. *Anamnesis* 46: 11–16.

⁴⁷ *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP VI promulgatum Ioannis Pauli Pp. II cura recognitum. Editio typica tertia. Reimpresio emendata*. 2008. Città dei Vaticano: Libreria Editrice Vaticana. Zob. dekret promulgujący zmiany: Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum. *Decretum* (Prot. N. 652/08/L). Przedruk i tłum.: Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. 2008. „Dekret (Prot. N. 652/08/L)”. *Anamnesis* 56: 26–28. W *Ogólnym wprowadzeniu do Mszału Rzymskiego* zmieniony został pkt 63 dotyczący wymieniania imienia biskupa w Modlitwie eucharystycznej. W *editio tipica* Mszału nie będą zamieszczane Modlitwy eucharystyczne przeznaczone na Msze św. z udziałem dzieci. Zostały natomiast wprowadzone trzy nowe formuły rozesłania wiernych (zapowiedziane przez Benedykta XVI w adhortacji apostołskiej *Sacramentum Caritatis*, nr 51). Poprawione wydanie Mszału posiada *Supplementum*, w którym znalazły się nowe teksty modlitw wigilii Zesłania Ducha Świętego, nowe modlitwy nad darami do niektórych formularzy mszalnych, teksty na obchody liturgiczne wprowadzone do kalendarza ogólnego po wydaniu Mszału w 2002 r. (por. *Nastałek*. 2015. *Wiara celebrowana w liturgii*, 154).

⁴⁸ Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. 2007. „Pismo do Przewodniczących Krajowych Konferencji Biskupich na temat tłumaczenia wyrażenia *pro multis* (Prot. n. 467/05/L)”. *Anamnesis* 49: 8–9. Papież przypomniał, iż zawarte m.in. w przekazie św. Pawła słowa „za was” nie oznaczają zawężenia dzieła zbawczej śmierci Chrystusa, a jej konkretyzację, dlatego w Kanonie

- d) wprowadzenie nowego święta: Jezusa Chrystusa Najwyższego i Wiecznego Kapłana jako jeden z owoców Roku Kapłańskiego (2009–2010). Papież polecił przygotować teksty liturgiczne na to święto, pozostawiając decyzję co do ich używania poszczególnym konferencjom episkopatów (w Polsce w czwartek po Zesłaniu Ducha Świętego)⁴⁹;
- e) modyfikacja w formule obrzędów chrztu dzieci: dotychczasowe określenie *comunitas Christiana* („wspólnota chrześcijańska”) zostało zastąpione przez *Ecclesia Dei*⁵⁰. Nowe sformułowanie wyraża jednoznacznie zadanie Kościoła Bożego, który przyjmuje kandydatów na chrześcijan, a nie różnie rozumiana „wspólnota chrześcijańska”;
- f) wprowadzenie do II, III i IV Modlitwy eucharystycznej imienia św. Józefa, które dokonało się za pontyfikatu papieża Franciszka, choć ta zmiana w liturgii była zaaprobowana przez Benedykta XVI⁵¹.

Zakończenie

Można odważnie stwierdzić, że dynamiczna hermeneutyka ciągłości w ujęciu Benedykta XVI, a zatem zarówno właściwie pojęta reforma i odnowa liturgii, tudzież „reforma reformy”, są odpowiedzią na potrzebę każdego czasu istnienia i misji Kościoła Chrystusowego. Jest ona konieczna nie tyle jako nowy sposób reformowania zreformowanej liturgii, ale jako odnowa rozumienia liturgii, jej głębi teologicznej i czynnego w niej uczestniczenia⁵². Liturgiczna wizja teologii papieża Benedykta XVI, zwłaszcza w dzisiejszym kontekście dokonujących się przemian duszpastersko-liturgicznych, mogłaby stać się niewątpliwie istotnym programem i punktem odniesienia. Pogłębione uczestnictwo w liturgii powinno polegać na od-

ryzmskim zostały uwzględnione obydwie biblijne formy: „za was i za wielu”, które wcale nie znoszą uniwersalnego przesłania „za wszystkich” (por. Nastalek. 2015. Wiara celebrowana w liturgii, 156).

⁴⁹ Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. 2013. „Dekret zatwierdzający polski przekład tekstów liturgicznych na święto Jezusa Chrystusa Najwyższego i Wiecznego Kapłana (Prot. 109/13/L)”. *Anamnesis* 74: 34; „Dekret wprowadzający do kalendarza liturgicznego diecezji polskich święto Jezusa Chrystusa Najwyższego i Wiecznego Kapłana (Prot. 45/13/L)”. 2013. *Anamnesis* 74: 35.

⁵⁰ Przewodniczący Konferencji Episkopatu Polski. 2013. „Dekret SEP-D/6.1-5” (4.9.2023). <http://www.diecezja.swidnica.pl/dopobrania/dekretobrzedychrztudzieci.pdf>.

⁵¹ *Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum*. 2013. „Decretum (Prot. N. 215/11/L)”. *Ephemerides Liturgicae* 127: 238–239; Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. 2013. „Dekret w sprawie wspominania św. Józefa w Modlitwach eucharystycznych”. *Anamnesis* 74: 29–31.

⁵² Por. Migut. 2014. Czy potrzebna jest „reforma reformy” liturgicznej?, 141.

krywaniu jej jako *Divinum Officium*, czyli działania Boga i Jego pierwszeństwo w liturgii, a następnie na odkryciu w niej oddolnego działania Kościoła⁵³.

Papież poprzez nauczanie, osobistą troskę o *ars celebrandi* oraz reformę liturgiczną starał się nieustannie przypominać i ukazywać starożytną zasadę *lex orandi – lex credendi*, wyrażającą ścisłą i dwukierunkową zależność między liturgią a wiarą Kościoła, a skutkiem tej wierności jest ciągłość sprawowanego kultu oddawanego Bogu w dotychczasowej historii Kościoła⁵⁴.

W centrum teologii liturgii Benedykta XVI stoi zawsze Chrystus⁵⁵, zatem uczestnictwo w liturgii i wszelkie podejmowane zmiany zakorzenione w tradycji Kościoła (zasada ciągłości) powinny koncentrować się w Jego Osobie, a następnie na włączeniu w liturgię całego życia chrześcijańskiego w ten sposób, aby stawało się w swej integralności kultem Boga.

Bibliografia

- Baścik Paweł. 2013. „Zmiany w obrzędzie kanonizacji”. *Anamnesis* 73: 97–101.
- Benedictus PP. XVI. 2007. „Litterae Apostolicae *Summorum Pontificum* Motu Proprio datae de usu extraordinario antiquae formae Ritus Romani”. *Acta Apostolicae Sedis* 99: 777–781.
- Benedykt XVI. 2007. *List apostolski w formie motu proprio „Summorum Pontificum”*. List do biskupów. Poznań: Pallottinum.
- Benedykt XVI w rozmowie z Peterem Seewaldem. Światłość świata. Papież, Kościół i znaki czasu*. 2011. Tłum. Piotr Napiwodzki. Kraków: Dom Wydawniczy Rafael.
- Benedykt XVI. 2006. „Przemówienie do Kurii Rzymskiej” (22.12.2005). *Acta Apostolicae Sedis* 98: 40–53; *L'Osservatore Romano*. 2006. 280 (2): 15–20.
- Benedykt XVI. 2007. *Adhortacja apostolska „Sacramentum caritatis”. O Eucharystii, źródle i szczycie życia i misji Kościoła*. Kraków: Wydawnictwo M.
- Benedykt XVI. 2016. *Ostatnie rozmowy. Peter Seewald, Benedykt XVI*. Tłum. Jacek Jurczyński. Kraków: Dom Wydawniczy Rafael.
- Benedykt XVI. Przedmowa do wprowadzającego tomu moich pism. W Joseph Ratzinger. 2012. *Opera omnia*. T. 11: *Teologia liturgii. Sakramentalne podstawy życia chrześcijańskiego*. Tłum. Wiesław Szymona, 1–2. Lublin: Wydawnictwo KUL.

⁵³ Por. Migut. 2014. Czy potrzebna jest „reforma reformy” liturgicznej?, 141.

⁵⁴ Por. Nastalek. 2015. Wiara celebrowana w liturgii, 157.

⁵⁵ Por. Joseph Ratzinger. 2008. *La Communion de Foi. Crire et célébrer*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 55.

- Biliniewicz Mariusz. 2013. *The Liturgical Vision of Pope Benedict XVI. A Theological Inquiry*. Bern: Peter Lang.
- Burzawa Stanisław. 1966. „Soborowa reforma liturgiczna odnową Kościoła”. *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 19 (4–5): 233–242.
- Bux Nicola. 2008. *La riforma di Benedetto XVI. La liturgia tra innovazione e tradizione*. Milano: Piemme.
- Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum. *Decretum* (Prot. N. 652/08/L). Przetłumaczenie i tłum.: Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. 2008. „Dekret (Prot. N. 652/08/L)”. *Anamnesis* 56: 26–28.
- Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum. 2013. „Decretum (Prot. N. 215/11/L)”. *Ephemerides Liturgicae* 127: 238–239.
- Feliga Piotr. 2014. „Nowe a ciągłość doktryny. Głos w dyskusji nad hermeneutyką reformy Benedykta XVI”. *Christianitas* 55–56: 383–397.
- Finotti Enrico. 2011. *La liturgia romana nella sua continuità*. Milano: SugarCo.
- Guardini Romano. 1996. *O duchu liturgii*. Tłum. Marian Wolicki. Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne.
- Jungmann Joseph Andreas. 1992. *Sprawowanie liturgii. Podstawy i historia form*. Tłum. Marian Wolicki. Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne.
- Katechizm Kościoła katolickiego*. 2009. Poznań: Pallottinum.
- Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. 2007. „Pismo do Przewodniczących Krajowych Konferencji Biskupich na temat tłumaczenia wyrażenia *pro multis* (Prot. n. 467/05/L)”. *Anamnesis* 49: 8–9.
- Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. 2013. „Dekret w sprawie wspominania św. Józefa w Modlitwach eucharystycznych”. *Anamnesis* 74: 29–31.
- Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. 2013. „Dekret zatwierdzający polski przekład tekstów liturgicznych na święto Jezusa Chrystusa Najwyższego i Wiecznego Kapłana (Prot. 109/13/L)”. *Anamnesis* 74: 34; „Dekret wprowadzający do kalendarza liturgicznego diecezji polskich święto Jezusa Chrystusa Najwyższego i Wiecznego Kapłana (Prot. 45/13/L)”. 2013. *Anamnesis* 74: 35.
- Kongregacja Spraw Kanonizacyjnych. 2006. „Nowe procedury obrzędu beatyfikacji. Komunikat”. *Anamnesis* 46: 11–16.
- Kopeć Jerzy Józef. 1985. „Ruch liturgiczny, reforma i odnowa liturgiczna” (Materiały z Sympozjum Liturgistów – Lublin 1984). *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 38 (4–5): 265–285.
- List papieża Benedykta XVI do biskupów z okazji publikacji motu proprio „Summorum Pontificum z 2007 r. (7.7.2007), (31.8.2023)*. <https://vademecumliturgiczne.pl/2016/04/01/list-benedykta-xvi-do-biskupow-z-okazji-publicacji-listu-apostolskiego-motu-proprio-summorum-pontificum-z-2007-r/>.

- Marini Guido. 2011. *Piękno w liturgii. Intervista per „Inside the Vatican”*. Red. Włodzimierz Rędzioch (3.9.2023). (http://www.vatican.va/news_services/liturgia/2011/documents/ns_lit_doc_20110307_inside-vatican_pl.html).
- Marini Guido. 2013. *Liturgia. Gloria di Dio. Santificazione dell'uomo*. Cinisello Balsamo (Milano): Edizioni San Paolo.
- Migut Bogusław. 2014. Czy potrzebna jest „reforma reformy” liturgicznej?. W *Blaski i cienie reformy liturgicznej*. Red. Stanisław Araszczyk, 119–141. Wrocław: Papieski Wydział Teologiczny.
- Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP VI promulgatum Ioannis Pauli Pp. II cura recognitum. Editio typica tertia. Reimpressio emendata*. 2008. Città dei Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.
- Nastalek Julian. 2015. Wiara celebrowana w liturgii w nauczaniu Benedykta XVI. W *Teologiczna cnota wiary* (Opera Theologiae Systematicae 2). Red. Włodzimierz Wołyniec, 138–158. Wrocław: Papieski Wydział Teologiczny.
- Nowakowski Przemysław. 2019. „Reforma liturgiczna jest nieodwracalna. Głos w obronie soborowej reformy liturgii”. *Liturgia Sacra* 25 (2): 427–439.
- Officium de Liturgicis Celebrationibus Summi Pontificis. 2012. „Canonizationis Ritus”. *Notitiae* 555–556 (49): nr 11–12.
- Officium de Liturgicis Celebrationibus Summi Pontificis. 2012. „Ordo Consistorii ordinarii publici”. *Notitiae* 555–556 (49): nr 1–2; przedruk polski z komentarzem: Urząd ds. Papieskich Celebracji Liturgicznych. 2012. „Nowy obrzęd kreowania kardynałów”. *Anamnesis* 70: 41–46.
- Officium de Liturgicis Celebrationibus Summi Pontificis. 2012. „Ritus benedictionis et impositionis palliorum”. *Notitiae* 549–550 (49): nr 5–6; przedruk polski z komentarzem: Urząd ds. Papieskich Celebracji Liturgicznych. 2012. „Nowy obrzęd błogosławienia i nałożenia paliusza”. *Anamnesis* 71: 46–48.
- Officium de Liturgicis Celebrationibus Summi Pontificis. 2013. „Rescritto ex audientia Ss.mi. Modifiche ali' Ordo Rituum pro Ministerii Petrini Initio Romae Episcopi”. *AAS* 105: 329–330.
- Przewodniczący Konferencji Episkopatu Polski. 2013. „Dekret SEP-D/6.1-5” (4.9.2023). <http://www.diecezja.swidnica.pl/dopobrania/dekretobrzedychrzudzici.pdf>.
- Ratzinger Joseph. 2002. *Duch liturgii*. Tłum. Eliza Pieciul. Poznań: Klub Książki Katolickiej.
- Ratzinger Joseph. 2005. *Moje życie. Wspomnienia z lat 1927–1977*. Tłum. Witold Wiśniowski. Częstochowa: Edycja Świętego Pawła.
- Ratzinger Joseph. 2008. *La Communion de Foi. Crire et célébrer*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.
- Ratzinger Joseph. 2012. Liturgia – zmienna czy niezmienna? Pytania do Josepha Ratzingera. W *Opera omnia*. T. 11: *Teologia liturgii. Sakramentalne podstawy życia chrześcijańskiego*. Tłum. Wiesław Szymona. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Ratzinger Joseph. 2011. *Sakrament i misterium. Teologia liturgii*. Tłum. Aleksandra Głos. Kraków: Źródło i Szczyt.

- Reid Alcuin. 2010. The Liturgical Reform of Benedict XVI. W *Benedict XVI and the Sacred Liturgy*. Red. Neil J. Roy, Janet E. Rutheford, 156–180. Dublin: Four Courts Press.
- Sobór Watykański II. Konstytucja o liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium*. 2012. W *Sobór Watykański II. Konstytucje. Dekrety. Deklaracje*, 48–78. Poznań: Pallottinum.
- Szumski Paweł. 2018. Natura prawdziwej reformy liturgicznej w myśli Josepha Ratzingera / Benedykta XVI. W *Benedykt XVI i liturgia*. Red. Daniel Brzeziński, Michał Mikołajczak, Jakub Woźniak, 356–373. Płock: Płocki Instytut Wydawniczy.

KAROL LITAWA, doktor liturgii (PIL, Rzym), prezbiter archidiecezji łódzkiej, wykładowca liturgiki na Uniwersytecie Papieskim Jana Pawła II w Krakowie, w Wyższym Seminarium Duchownym w Łodzi, Instytucie Teologicznym w Łodzi oraz przewodniczący Komisji ds. Liturgii w Archidiecezji Łódzkiej.

E-mail: karol.litawa@upjp2.edu.pl.